"כופר העבדים" (הלכות נזקי ממון יא א) שלושים שקלים

הרב יהונתן שמחה בלס

א. הקשיים בהסבר שנותן הרמב"ם במורה הנבוכים לגובה הכּוֹפֶר

התורה מחייבת את בעלי השור שנגח עבד כנעני והרגו בתשלום בגובה שלושים שקלים לאדונו של העבד: "אִם עֶבֶד יִגַּח הַשּׁוֹר אוֹ אָמָה, כֶּסֶף שלושים שְׁקָלִים יִתֵּן לַאדֹנָיו וְהַשּׁוֹר יִסָּקֵל" (שמות כא לב).

הרמב"ם ב'מורה הנבוכים' מסביר מדוע התשלום הוא דווקא בגובה זה:

> ונעשָׂה דמי העבד באופן כללי חֲצִי דְּמֵי בן חורין בדרך כלל, לפי שאתה מוצא ערכי אדם, המרובה שבהן שישים שקלים, ודמי עבד 'כסף שלושים שקלים'.[1]

הסבר זה קשה מכמה טעמים: קושי אחד הוא שאם גובה התשלום נקבע מתוך השוואה להלכות ערכין, מדוע לא ישלם בעל השור את ערכו של העבד כפי שהיה נקבע על פי הלכות ערכין? ב'משנה תורה' פוסק הרמב"ם: "העבד נערך... כשאר ישראל".[2]

כלומר, אף על פי שעבד חייב רק באותן מצוות שאשה חייבת בהן, ערכו של עבד זכר הוא כערכו של יהודי זכר בן חורין.[3] נראה גם שבדומה לבן חורין, ערכו של עבד או אמה עולה ויורד לפי הגיל. מדוע, אם כן, לא חייבה התורה את בעל השור לשלם את ערכו הפרטי של העבד ההרוג? מדוע במקום זה חייבה אותו בתשלום הנגזר מחישוב "כללי": "דמי העבד בכלל – חצי דמי בן חורין בכלל"?

שאלה נוספת: "שישים השקלים" שעליהם כותב הרמב"ם – האם הם "דמי בן חורין בדרך כלל" או המירב שבערכי האדם – "המרובה שבהן"? כלומר, האם שישים השקלים הם לפי הרמב"ם התשלום הממוצע שבערכי האדם או הקצה העליון שבערכים? והמשך לאותה שאלה: לְמַה מתכוון הרמב"ם במילים "דמי העבד באופן כללי"? לא ניתן להבין את המונח "באופן כללי" כפשוטו. הרי לכל כלל ישנם יוצאים מן הכלל, וההלכה היא ש"שור המועד שהמית את העבד... אחד שהמית את הנָּאֶה שבעבדים ואת הכָּעוּר שבעבדים – נותן שלושים סלע".[4]

1 מו"נ ח"ג מ.

2 רמב"ם הלכות ערכין וחרמין א ז.

3 תוספות ערכין ב ע"א. ד"ה נשים.

זאת ועוד, מדוע קבעה התורה שדמי העבד שמשלם בעל השור הוא דווקא בגובה חצי דמיו של בן חורין? מדוע לא שליש או שני שלישים או כל חלק אחר?

קושי גדול יותר מכל מה שכבר נזכר, הוא קביעת הרמב"ם ש"ערכי אדם – המרובה שבהן שישים שקלים". על פני הדברים קביעה זו סותרת את פסיקת הרמב"ם בהלכות ערכין וחרמין: "אין ערכין... יותר על חמישים".[5] פסיקה זו מבוססת על התורה[6] – שהערך המרבי המוזכר בה הוא חמישים שקלים – ועל משנה מפורשת.[7] איך, אם כן, נקב הרמב"ם במורה הנבוכים בסכום שונה מזה הכתוב בתורה?[8]

אך דברי הרמב"ם במורה נבוכים מדוייקים מאד ומלמדים על הבנת הרמב"ם את מעמדו של עבד כנעני. מתוך כך מתבהר גם מדוע רואה הרמב"ם בתשלום שלושים השקלים, אף שהוא מגדירו "כּוֹפֶר", גם "קנס": "כופר העבדים... הוא הקנס הקצוב בתורה".[9]

ב. עבד איננו "ישראל", אך הוא טפל לבעליו היהודי

לדעת הרמב"ם, עבד כנעני איננו כלול במונח "בני ישראל". בהלכות חגיגה כותב הרמב"ם:

> נשים ועבדים פטורין מן הראִייה... הרי הוא אומר 'יֵרָאֶה כל זכורך' (שמות כג יז) להוציא את הנשים, ומצות עשה שאין הנשים חייבות בה אין העבדים חייבים בה. ועוד, הרי נאמר 'בבוא כל **ישראל**' (דברים לא יא) **להוציא העבדים**".[10]

העבד – "כבר יצא מכלל גוי", אך "לא בא לכלל ישראל":

> העבד מותר לישא אמו כשהוא עבד, ואין צריך לומר בתו ואחותו וכיוצא בהן, **שכבר יצא מכלל גוי**, ואין העריות האסורות על גוים אסורות עליו, **ולא בא לכלל ישראל**

4 משניות ערכין ג ג.

5 רמב"ם הלכות ערכין וחרמין ג ג.

6 ויקרא כז ג.

7 משנה ערכין ב א.

8 הקושי הוא עד כדי כך גדול שנדחק הרב קאפח להעיר: "וצ"ל חמישים. ואפשר שכוונת רבנו חצי בקרוב. ואפשר שהיתה זו שגיאת שגרה שבעל פה" (מו"נ ח"ג מ, הערה 5). בעל ה"תורה תמימה" (ויקרא פרק כז ס"ק כ) סבור שהפיסקה כולה במורה הנבוכים היא לא של הרמב"ם אלא של תלמיד טועה. גם הראי"ה באגרת (אגרות הראי"ה א, עמ' שלח – שלט) מתייחס לאפשרות זו: "יותר נוח... לומר שאיזה תלמיד הוסיף הערה זו ונכנסה בתוך דברי הספר, ושגיאות מי יבין. מכל מקום ראוי לנו ליתן כבוד לכל מה שנקרא על שם רבנו אור ישראל ז"ל, וליישב הדברים אפילו באופן רחוק".

9 הלכות נזקי ממון יא א.

10 הלכות חגיגה ב א. לעומת זאת, עבד הוא בכלל "אחֶיךָ" מכיוון שהוא אחֵינו במצוות (בבא קמא פח ע"א. ראה פרי מגדים פתיחה כוללת. חלק ב ס"ק יח).

כדי שיֵאסרו עליו עריות האסורות על הגרים. ויירָאה לי, שאם בא העבד על הזָכור ובהמה - יֵהרגו, שאיסור שתי עריות אלו שווה בכל האדם.[11]

איסורי עריות המחייבים את הגוי אינם מחייבים את העבד, משום שהוא איננו גוי; גם איסורי עריות המחייבים את היהודי אינם מחייבים אותו, משום שהוא איננו יהודי. העבד חייב מיתה רק אם עבר על אותם האיסורים – משכב זָכור ומשכב בהמה – המחייבים את כל בני האדם באשר הם ב"שווה", יהודים וגויים כאחד; זאת משום שהעבד הוא בן אדם,[12] אף שהוא לא משתייך לא לישראל ולא לאומות העולם.

לדעת הרמב"ם, זיקתו של עבד לקדושה איננה עצמית; היא עוברת דרך אדונו, אותו יהודי בן חורין שבעלותו על העבד – גופו של העבד קנוי לבעליו היהודי[13] – מגדירה את מעמדו של העבד לגבי איסורים ומצוות. רבנו חיים מבריסק מסביר בחידושיו, שהקנס שהטילה התורה על מי ששורו נגח את העבד והמיתו, הוא כופר על הריגת העבד ולא תשלומי נזיקין המיועדים להשלים את חסרון הממון של הבעלים:

עיקר החיוב בא על הריגת העבד עצמו... זכות הבעלים שבהעבד אינו מוסיף כלל לעצם החיוב של שלושים שקלים, ורק דזה הוֵי דין בפני עצמו דחוֹבת הכפרה של שלושים שקלים שיש על המזיק היא שייכה לבעלים.[14]

תשלום שלושים השקלים אינו פיצוי על נזקיו של הבעלים אלא כפרה, ובכל זאת "חובת הכפרה שלושים שקלים... שייכה לבעלים".

דין אדוֹן האמור בשלושים של עבד, נראה דתלוי בקניית איסור עבדות שבו ובקניית גופו לכל דבר, לפי מה שנתבאר דהויא רק כפרה שבאה על הריגתו, שזה שייך רק לעיקר קניין גופו ואיסוריה.[15]

מדוע "שלושים של עבד נראה דתלוי בקניית איסור עבדות שבו ובקניית גופו לכל דבר"? התשובה איננה שהאדון מקבל את הכופר, משום שעם הריגת השור את העבד אין כתובת אחרת לתשלום הקנס / הכופר.

עבד שהפקירו רבו או עבד שהכה אותו רבו והשחית איבר שיש בהשחתתו כדי לשחרר את העבד, יצא לחרות, אך "לא גמר שחרורו" עד שיגיע "גט שחרור לידו".[16]

11 הלכות איסורי ביאה יד יז-יח. וראה השגת הראב"ד שם הלכה יח, שחולק על תפיסה זו של הרמב"ם.

12 ראה מו"נ ח"ג לט: "כשיֵרבּה להכותו עד שימיתהו, ייהרג עליו כשאר **בני אדם**". ובהמשך שם: "[ה]פְּחוּת שב**בני האדם** הוא העבד".

13 הלכות עבדים ט ה.

14 חידושי רבנו חיים הלוי, הלכות מכירה כג ג.

15 חידושי רבנו חיים הלוי שם.

16 הלכות חובל ומזיק ד יא.

אם עד הגעת גט שחרור לידו נגָחוֹ שור והרָגוֹ, אין בעל השור הנגחן חייב בתשלום הקנס:

כל המעוכב גט שחרור, **אין לו קנס, הואיל ואין לו אדון** שהרי יצא לחירות.[17]

לעומת זאת,

הֵמית [השור] מי שחציו עבד וחציו בן חורין, נותן חצי הקנס לרבו והחצי ראוי ליתן **ואין לו מי יקחנו**".[18]

האדון הוא סיבה לקנס. בהעדר אדון – לדוגמה כשהפקיר האדון את עבדו – "אין לו קנס הואיל ואין לו אדון". שונה הטעם שנותן הרמב"ם לכך שלא ישלם בעל השור הנגחן כופר עבור צד "הבן חורין" של אותו "חצי עבד חצי בן חורין" שהרג שורו. אמנם נכון הוא שאין לאדם זה יורשים. אך הֶעדֵר היורש איננו שולל את החובה לשלם את הכופר אלא רק את האפשרות שיימצא מישהו שזכאי לקבל את הכופר לידו. הרמב"ם לא כותב: "אין כופר הואיל ואין יורש" אלא "החצי **ראוי ליתן ואין לו מי יקחנו**". היורש איננו סיבה לכופר שחייב בעל השור לשלם אם הרג שורו בן חורין. האדון, לעומת זאת, הוא הסיבה לתשלום הכופר עבור העבד.

רק העובדה שגופו של עבד הכנעני קנוי ליהודי מחייבת את בעל השור בתשלום כופר. לכן במקרה שלעבד ההרוג לא היו בעלים, בעל השור פטור מתשלום (העבד הזה - כֵּינָון שהוא מעוכב גט שחרור, עדיין איננו יהודי בן חורין). עבד כשלעצמו איננו 'ישראל',[19] המחייב את תשלום הכופר בזכות עצמו. הריגתו מחייבת את בעל השור שנגח אותו בתשלום כופר רק משום שכאשר גופו קנוי לבעלים יהודיים, הוא טפל לישראל בעליו.[20] וזה לשונו של הראי"ה קוק: "עבדות... אין לה חיים עצמיים ורצון מקורי, ולא נוצרה כי

17 הלכות נזקי ממון יא א. ראה גיטין מב ע"ב וחידושי המאירי שם, הכותב שלרמב"ם דין זה איננו שום שאין מוציאים ממון מספק אלא הלכה וודאית.

18 שם הלכה ב. (ראה חידושי המאירי גיטין שם).

19 מי שהשור שלו נגח גוי והרגו, פטור מתשלום כופר (ראה מנחת חינוך, מצווה נא, סוף ס"ק יח). ההלכה משווה את דינו של עבד הניזק לדין רכוש הניזק שאיננו אדם לעניין נזקי שור (הלכות נזקי ממון י יד; יא ד), אך לא לעניין רצח (הלכות רוצח ושמירת נפש ב י; ה ג) או נזקי בור (הלכות נזקי ממון יב טז).

20 השווה לתשובות הגאונים (שערי צדק, חלק ג, שער ו, סימן ט): "וששאלתם בשביל עבד ישראל שברח ואכל גיעולי גוים ושתה יין נסך או שנשבה ואכל ושתה לרצונו וחזר בו. כך ראינו: לאו ישראל הוא דאיפשר להלקותו על עבירות שעבר. ועבד כבהמה דמי, כל זמן שהוא תחת יד רבו חייב בו להנהיגו בכל מצוות ושביתות שנוהגות בעבדים כשם שחייב בן ישראל במצות בהמתו; כיון שברח אין מחוייב במצוות, וכל שכן כשנשבה וחזר בו. ועכשיו שחזר בו, חזר למצוותו כשאר עבדים". גם אם הרמב"ם אינו פוטר ממצוות את העבד שנשבה על ידי עכו"ם מתוך השוואה לבהמת ישראל, נראה שכשכופה אותו בעליו הגוי לעבור איסורים הוא איננו מצווֶה לקדש השם ולסרב. הרמב"ם כותב ש"כל בית ישראל" מצווֶה בקידוש השם (הלכות יסודי התורה ה א). ונראה שלשיטתו בהלכות חגיגה ובהלכות איסורי ביאה, עבדים כנענים אינם כלולים בהגדרה זו, ולכן גם לא במצווה זו.

אם להיות לכלי שימוש להכשיר על ידה את הרצון העצמי הקדוש והנשגב שבנשמת החופש הטהורה".[21]

ג. שישים שקלים – קומתו השלֵמה של ישראל יחד עם התוספת הטפֵלה אליה

אמנם קביעת הרמב"ם ש"ערכי האדם – המרובה שבהם **שישים שקלים**"[22] נוגדת על פניה את הוראתה המפורשת של התורה: "וְהָיָה עֶרְכְּךָ הַזָּכָר מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וְעַד בֶּן שִׁשִּׁים שָׁנָה, וְהָיָה עֶרְכְּךָ **חֲמִשִּׁים שֶׁקֶל** כֶּסֶף בְּשֶׁקֶל הַקֹּדֶשׁ" (ויקרא כז ג). אך התורה שציינה את הסכום "חמישים שקל" כסכום המרבי בערכי האדם, גם הִסמיכה את חז"ל להוסיף על משקלו של המטבע הנקרא "שקל":

תניא: עשרים גרה השקל, למדנו לשקל שהוא עשרים גרה, ומנין **שאם רצה להוסיף יוסיף**? ת"ל: 'וְכָל עֶרְכְּךָ יִהְיֶה בְּשֶׁקֶל הַקֹּדֶשׁ, עֶשְׂרִים גֵּרָה] יִהְיֶה הַשָּׁקֶל' (ויקרא כז כה), יכול יפחות? ת"ל: 'עֶשְׂרִים גֵּרָה הוּא' (במדבר יח טז).[23]

בכמה מותר להוסיף על השקל "אם רצה"? כלל הוא שבכל הוספה שמוסיפים למטבע, אסור שיעלה המשקל המוסף על שיעור 1/6 ("שְׁתוּת") "מבחוץ" שהוא 1/5 "מבפנים":

אמר שמואל: אין מוסיפין על המידות יותר משְׁתוּת, ולא על המטבע יתר משתות והמשתכר אל ישתכר יותר משתות.[24]

וכך פוסק הרמב"ם:

בני מדינה שרצו להוסיף על המידות או על המשקלות לא יוסיפו יתר על שתות, שאם היה הקב מכיל חמשה ועשאוהו מכיל ששה, הרשות בידן. יתר על ששה לא יעשו.[25]

ואכן, חכמים - בהסתמך על הפסוק שמִמנו דרשו "שאם רצה להוסיף יוסיף", הוסיפו שתות למשקלו של השקל:

'שֶׁקֶל' הנאמר בכל מקום בתורה, משקלו שלש מאות ועשרים שעורה. וכבר הוסיפו חכמים עליו ועשו משקלו כמשקל המטבע הנקרא 'סֶלע' בזמן בית שני. וכמה הוא משקל הסלע? שלש מאות וארבע ושמונים שעורה בינוניות.[26]

21 עולת ראי"ה חלק א עמ' עא, ד"ה בא"י אמ"ה שלא עשני עבד.
22 מו"נ ח"ג מ.
23 בכורות נ ע"א.
24 בבא בתרא צ ע"א.
25 הלכות גניבה ח יז.
26 הלכות שקלים א ב.

במילים "עשרים גרה יהיה השקל" רומזת התורה לכך שניתן להוסיף על השקל של תורה שהוא עשרים גרה עד שישית, כלומר עד עשרים וארבעה גרה.[27] הרמב"ם במורה הנבוכים דייק: חמישים שקל של עשרים גרה איננו הערך המרבי שעליו מדברת התורה בערכי אדם, אלא חמישים שקל של עשרים וארבעה גרה – שהם שישים שקל של עשרים גרה. הערך המרבי של אדם – כולל ההוספה שעליה רומזת התורה – הוא שישים שקל של תורה, כפי שכתב הרמב"ם במורה הנבוכים.

על פי ההלכה שראינו, מותר להוסיף למטבע לא יותר משישית. נראה שהנימוק לכך הוא, שהוספה שהיא קטנה משישית איננה נחשבת הוספה כלל. זאת מכיוון ש"כל הפחות מִשְּׁתוּת דרך הכל למחול בו".[28] לעומת זאת, הוספה של שישית במדויק ("שתות בשווה")[29] נחשבת אמנם לתוספת (על שתות לא מוחלים), אך היא תוספת שלא יצאה לגמרי מתחומו של המספר הראשוני.[30]

כשהרמב"ם במורה הנבוכים מסביר במסגרת דיונו בטעמי המצוות את גובה הקנס שהטילה התורה על בעל השור שנגח עבד וַהֲרָגוֹ, הבסיס לחישובו איננו חמישים השקלים של עשרים גרה שאינם כוללים את ההוספה של שתות, אלא דווקא שישים השקלים הכוללים בתוכם את תוספת השתות שעליה רמזה התורה. הסיבה לכך היא, שעבד, שאיננו כשלעצמו ישראל, שייך לא לחמישים – לערך של איש יהודי העומד בפני עצמו – אלא לתוספת הַטְּפֵלָה אליו. מי ששורו נגח עבד כנעני וַהרגוֹ, פגע לא בחמישים השקלים (אלף גרה) של הבעלים היהודיים כשלעצמו, אלא בשישים שקלים שלו, הכולל אותו ואת תחום השפעתו שמחוצה לו, תחום אשר בו מסתופף העבד המתחבר באמצעותו אל ישראל.[31] לכן, אף שבזמן מתן תורה השקל היה עשרים גרה ללא התוספת, כשהטילה התורה קנס על מי ששורו הרג עבד כנעני, היא קבעה את גובה הקנס כחצי מהערך המורחב שבו פגע. גם בטרם הוגדל בפועל מִשְׁקַל הַשֶּׁקל, מן הראוי

27 ניתן אחר כך להוסיף הוספה על ההוספה, אך ההוספה לשקל התורה היא עד שישית בלבד.

28 הלכות מכירה יב ג.

29 שם הלכה ב.

30 לכן בדיני אונאה, אם מכר אדם חֵפץ ביותר משוויו, הוא איננו חייב להחזיר את התוספת אם זו פחות משתות. אם היא בדיוק שתות, המקח קיים ועליו להחזיר את התוספת. יותר משתות – המקח בטל (הלכות מכירה יב ב-ד). רק כאשר התוספת חורגת משתות, קובעת ההלכה שלא היה מִתְאָם בין מה שביקש הלקוח לבין מה שרצה המוכר, ולכן המקח היה כולו טעות.

31 חמישים שקלים של תורה הם אלף גרה. "אלף" הוא היחידה המרבית המוזכרת בתורה (ראה מהר"ל, גבורות ה', פרק ג), והוא מצביע על "האידיאליות מצד עצמה" (הרא"ה קוק, 'עֵין איה' לשבת פרק ה אות עח). העבד שייך לא לאידיאליות הישראלית כשלעצמה אלא להרחבתה כלפי חוץ.

היה לקבוע את גובה הכופר בשיעור חצי הערך המורחב של בן החורין שעליו רמזה התורה עצמה.[32]

הרמב"ם, בכָתבו על "דמי העבד באופן כללי" או על "דמי בן חורין בדרך כלל", אינו מתכוון לתשלום ש"בדרך כלל" משלמים בפועַל. כפי שראינו לעיל, הקנס שמשלם בעל השור הוא שלושים שקל לא "בכלל" אלא תמיד. שישים שקלים הוא הערך המרבי של בן חורין ולאו דווקא התשלום הממוצע או השכיח. הרמב"ם, במילה "בכלל" מלמד שהתשלום של שלושים שקל בעבד הוא לא עבור הנזק הממוני שנגרם לבעל העֶבד בהריגתו של עבדו זה הפרטי. הוא הקנס שהוטל על בעל השור בגין פגיעת שורו ברעיון המופשט – הכללי – של ישראל במלוא היקפו המורחב, הכולל גם את הנפשות שבבעלותו של היהודי שהוכנסו באמצעות בעלות זו לגבול ישראל. "דמי העבד באופן כללי" – תשלום הכופר/הקנס עבור פגיעה ברעיון של ישראל בהריגתו של העבד – נקבעו כחצי מערכו המורחב של "בן חורין בדרך כלל", כרעיון מופשט.

בדבריו אלה שבמורה הנבוכים, מהם אנו למדים שהקנס שהטילה התורה נקבע כחצי מהערך שבו פגע השור הנגחן, משיב הרמב"ם לשאלה העולה מתוך השוואת דבריו בהלכות נזקי ממון לסוגיות הש"ס שעניינן תשלום הקנס של שלושים שקל.

ד. כפרה שהיא קנס

הרמב"ם מכנה את התשלום שהטילה התורה על בעל השור שנגח את העבד וַהרגו גם "כופר"[33] וגם "קנס":

> **כופר העבדים**, בין גדולים בין קטנים זכרים או נקבות, הוא **הקנס הקצוב בתורה** שלושים סלע כסף יפה [=מזוקק], בין שהיה העבד שווה מאה מנֶה בין שאינו שווה אלא דינר.[34]

לא ברור איך מתיישבות שתי ההגדרות יחד.[35] הרמב"ם מסביר ש"כופר" משמעותו כפרה:

32 נכון הוא שעִם הגדלת השקל בשתות, גם השלושים שקל של הקנס גדל לשלושים ושישה שקלים של תורה. אך כאמור, הקנס שקבעה התורה – שלושים שקל של עשרים גרה – נקבע כחצי הערך המְרַבי של בן חורין שעליו רמזה תורה עוד בטרם בוצעה ההוספה בפועל. (ראה אגרות הראי"ה א, איגרת ש, עמ' שלח – שלט).

33 נראה שאחד המקורות שעליהם מסתמך הרמב"ם להגדרה זו, הוא מכילתא דרבי ישמעאל (מס' דנזיקין, משפטים, פרשה יא): "אף עבד ואמה היו בכלל איש ואשה, והרי הכתוב מוציאו מכללו להקל עליו ולהחמיר עליו וכו'". משתמע מכאן, שבדומה למי ששורו הרג איש או אשה, גם מי ששורו הרג עבד או אמה היה חייב מיתה בידי שמים לולא הטילה עליו התורה תשלום כופר. הקולא והחומרא שעליהן כותב המכילתא הן לעניין גובה התשלום ולא לעניין אופיו. ראה להלן הערה 61.

34 הלכות נזקי ממון יא א.

35 בשאלה זו דן הרב שלמה זלמן אויערבאך בהרחבה ב"מנחת שלמה" חלק א סי' צ, "בעניין תשלומי כופר".

זה שנאמר בתורה: 'וגם בעליו יומת' (שמות כא כט), מפי השמועה למדו שחיוב מיתה זו בידי שמים, ואם נתן כופר הנהרג נתכפר לו.[36]

בעל השור אינו משלם לבעל העבד פיצוי על נזקיו אלא את הסכום שהוא "פדיון נפשו" (שמות כא ל)[37] שלו. לכן, לדוגמה:

שור של שני שותפין שהרג, כל אחד מהן משלם כופר שלם, שהרי כל אחד מהן צריך כפרה גמורה.[38]

על פני הדברים, תשלום המוטל על האדם ל"כפרה", איננו יכול להיות גם "קנס". קנס הוא עונש שמטילה התורה במקרים מסוימים על מי שהזיק לחברו. במקרים שבהם מטילה התורה קנס על המזיק, התורה קונסת אותו בתשלום החורג ממה שהיה חייב לשלם על פי דיני הנזיקין הרגילים – או בתשלום סכום שהוא גבוה מהנזק שהֶסב, או בתשלום סכום שהוא נמוך יותר מגובה הנזק, כשעל פי דיני הנזיקין הרגילים היה המַזיק פטור מתשלום כלל וכלל.[39]

לַהבחנה בין קנס לכפרה יש גם השלכה מעשית: ההלכה קובעת ש"המודה בקנס פטור".[40] אך מדברי הגמרא אנו למדים, שמי שמודה בתשלום שמגמתו לא עונש אלא כפרה, חייב לשלם על פי הודאתו. עיקרון זה עולה מדבריו של רבי אליעזר בבבא קמא:

ת"ר: 'ובעל השור נקי' – רבי אליעזר אומר: נקי מֵחֲצִי כופר... אין דִּינִי אלא כשהמית את האדם... על פי בעלים. על פי בעלים, מודה בקנס הוא?! קסבר: כּוּפְרָא כפרה.[41]

רבי אליעזר לומד מקביעת הפסוק "ובעל השור נקי" (שמות כא כח), שאם שור תם הרג בן חורין, בעליו של השור פטור מתשלום חצי כופר ליורשיו של ההרוג. רבי עקיבא מקשה עליו: גם בלי הפסוק המפורש היינו יודעים שבעל השור פטור: במקרה שבאו עדים והעידו שהשור נגח את האדם והרגו, השור נסקל. הכלל הוא, ששור תם "משלם מגופו",[42] כלומר לא יותר משוויו. מכיוון ששור הנסקל אסור בהנאה,[43] שוויו של השור הוא אפס, ולכן גם ללא פסוק מיוחד, ברור שבעליו פטור מתשלום כופר ליורשי ההרוג. במקרה האחר, בו לא היו שני עדים לנגיחה, כשבעליו של השור הוא זה שמודה ששורו

36 הלכות נזקי ממון י ד.

37 ראה תוספות כתובות מא ע"א, ד"ה "זה הכלל, כל המשלם יותר על מה שהזיק".

38 הלכות נזקי ממון שם, הלכה ה.

39 ראה דברי רבה ורב נחמן בהסברם להגדרת התשלום המוטל על עדי זוממים "קנס", מכות ב ע"ב. וראה גם רמב"ם הלכות נזקי ממון ב ז.

40 כתובות מג ע"א; הלכות נזקי ממון ב ח.

41 בבא קמא מא ע"ב.

42 בבא קמא טז ע"ב.

43 הלכות מאכלות אסורות ד כב.

הרג את הנפש, השור אמנם אינו נסקל. אך גם במקרה זה היינו יודעים שבעל השור פטור מתשלום ליורשי ההרוג. זאת משום שחצי הנזק שמשלם בעל שור תם שהזיק מוגדר "קנס", ו"מודה בקנס פטור".[44]

תשובת רבי אליעזר לשאלה זו היא ש"כופרא כפרה", כלומר הכופר היא כפרה, ולכן לא חלים על תשלום הכופר אותם כללי התשלום הֶחלים על תשלום "קנס". מסיבה זו, לולא הפסוק המפורש "ובעל השור נקי", בעליו של השור התם היה חייב בתשלום על פי הודאתו. תשלום זה היה מוטל עליו לא כעונש, אלא כדי שתהיה לו כפרה, וכלשון רש"י: "כי היכי דתיהוי ליה כפרה".[45]

עיקרון זה משתמע גם מפירושו של רש"י למשנה בכתובות: המשנה מבחינה בין מי שהודה ששורו הרג בן חורין, שחייב בתשלום הכופר על פי הודאתו, לבין מי שהודה ששורו הרג עבד, שפטור מתשלום שלושים השקלים לאדונו של העבד ההרוג:

> המית שורי את פלוני או שורו של פלוני – הרי זה משלם על פי עצמו; המית שורי עבדו של פלוני – אין משלם על פי עצמו. זה הכלל: כל המשלם יתר על מה שהזיק – אינו משלם על פי עצמו.[46]

על פי פירושו של רש"י, התנא של המשנה מחייב בתשלום כופר את מי שהודה ששורו המית יהודי בן חורין, משום ש"קסבר כופרא ממונא".[47] תשלום כופר הוא תשלום נזיקין, בדומה לתשלום שמשלם בעל השור כשהודה "המית שורי את שורו של פלוני". נראה שמְסיבה זו – לַמד שכופר הוא ממון ולא כפרה - כָּלל התנא את שני המקרים יחד: "המית שורי את פלוני או שורו של פלוני". לעומת זאת, כשהודה בעל השור ששורו הרג עבד, הוא פטור מתשלום שלושים השקלים לאדונו. רש"י מסביר, שהסיבה לכך היא ש"קנס נינהו, שאפילו אין יפה דינר נותן שלושים".[48]

מדוע מפרש רש"י שלתנא של המשנה "כופרא ממונא" דווקא ולא "כפרה"? הרי כפי שכבר ראינו, גם רבי אליעזר, הסבור שכופר הוא כפרה ("כופרא כפרה") ולא תשלום נזיקין ("כופרא ממונא"), יסכים לקביעת המשנה לפיה מי שמודה ש"המית שורי את פלוני או שורו של פלוני... משלם על פי עצמו".[49]

44 כתובות מא ע"א.

45 רש"י בבא קמא מא ע"ב, ד"ה "קסבר כופרא כפרה".

46 כתובות מא ע"א.

47 רש"י כתובות מא ע"א, ד"ה "הרי זה משלם על פי עצמו".

48 רש"י כתובות מא ע"א, ד"ה "אינו משלם".

49 וז"ל תוספות ר' עקיבא איגר על משניות כתובות ג ט: "משמע, דאילו כופרא כפרה הוי קנס. וזה תמוה, דהא בב"ק דף מא ע"ב דְּמַשְׁנִינַן דר"א סבר כופרא כפרה, מש"ה [=משום הכי] אפילו בתם לא הוי קנס עיי"ש. וגם הוא בב"ק מ ע"א אמרי' דכו"ע כופרא כפרה. וא"כ יקשה ממתניתין דהכא דמשלם על פי עצמו, וכן הרמב"ם פוסק כופרא כפרה ואפ"ה [=ואפילו הכי] פסק דמשלם על פי עצמו, וצע"ג". אך ראה ירושלמי

התשובה לשאלה זו היא, שאילו היה הכופר "כפרה" ולא "ממונא", גם מי שהודה ששורו הרג עבד היה חייב לשלם את הכופר, כלומר את שלושים השקלים, על פי הודאתו. הרי רבי אליעזר, הסבור ש"כופרא כפרה", מֵחִיל על קנס שהוטל לשם כפרה לא דיני קנס, אלא דיני כופר; ולכן, לדעתו, ללא הפסוק "ובעל השור נקי", מי שהודה בחצי כופר היה חייב.

המשנה מבחינה בין ממון לבין קנס, בהסתמך על "כלל" המבחין בין תשלום נזיקין בגובה הנזק על פי דיני נזיקין – **ממון**, **לבין** תשלום לניזוק, גם הוא עבור הנזק שהוסב, העולה על גובה התשלום שהיה נגזר על פי כללי תשלומי נזיקין - **קנס**. אילו גם הכופר שמשלם בעל השור שהרג בן חורין בגובה הנזק לא היה "ממונא" אלא כפרה, כלל זה המובא בסוף המשנה: "כל המשלם **יתר על מה שהזיק** – אינו משלם על פי עצמו" לא היה רלוונטי.[50] עליו היה לשלם את הכופר שקבעה לו התורה, יהיה הסכום אשר יהיה, "כי היכי דתיהוי ליה כפרה".[51]

מכאן השאלה על פסיקתו של הרמב"ם. הרמב"ם סבור שתשלום שלושים השקלים הוא גם כפרה וגם קנס. האם לא עומדת קביעה זו של הרמב"ם בסתירה לדברי רבי אליעזר הקובע שתשלום שהוא לכפרה אינו נחשב קנס, ולכן הודאת בעל השור מחייבת אותו לשלמו? כלשונו של הרב שלמה זלמן אויערבאך: "בשלושים של עבד אשר הרמב"ם קורא אותו בשם 'כופר עבדים', אמאי חשיב רק קנס ואם הודה בעצמו פטור, והא הוי ממש כפרה על איסור שענשו קרוב למיתה בידי שמים?".[52]

כתובות ג י, ושבועות ה ו: "אֵין [=אם] כמאן דאמר 'ונתן פדיון נפשו' של מזיק, כולו קנס". ראֵה 'פני משה' שְׁבועות שם ד"ה "אמר ליה", שמפרש "אם כמאן דאמר ונתן פדיון נפשו של מזיק, אם כן כולו דין כופר קנסא הוי". וראה גם דבריו ב'מראה הפנים' בבא קמא ד ה, שבהם הוא מצביע על סוגיה זו של הירושלמי כ"סייעתא לדעת רש"י" בפירושו למשנה בכתובות. ברם נראה שאין הירושלמי מקור או סיוע לפירושו של רש"י. הירושלמי מקשה לדעתו של מי שסבור שכל תשלום החופף את דמי הנזק שהיסב המזיק הוא ממון ומה שעולה על סכום זה הוא קנס. לכן מי שהודה ששורו נגח והרג בן חורין מוּפַת שְׁחִין פטור מתשלום לכל הדעות: דמי ניזק הם אפס; דמי מזיק הם כולם מעֵבר לדמי ניזק, ולכן התשלום כולו קנס: "אֵין [=אם] כמאן דאמר ונתן פדיון נפשו של מזיק, כולו קנס". מכאן מוכיח הירושלמי שקנס מוגדר על פי מטרת התשלום, ולכן ייתכן קנס שהוא בגובה הנזק שהוסב או פחות ממנו.

50 ראה תוספות כתובות מא ע"א, ד"ה "זה". לתוספות, המשנה מתיישבת גם למאן דאמר "דכופר היינו דמי המזיק" (בבא קמא מ ע"א; מכות ב ע"ב). בכל זאת "לא חשיב יותר ממה שהזיק, אע"פ שפעמים שווה מזיק יותר מניזק, דפדיון נפשו הוא נותן". לשיטת התוספות צריך עיון לענ"ד מדוע לא ישלם מי ששורו הרג עבד את שלושים השקלים, לא כקנס, אלא כ"פדיון נפשו" שקבעה התורה, ויתכן שלדעתם הקנס של שלושים שקלים איננו "כופר" בכלל. נראה שרש"י פירש את המשנה אליבא דמ"ד [=דמאן דאמר] "כופר ממונא" ו"כופר היינודמי ניזק", הן על יסוד ההשוואה שעושה המשנה בין שורי "המית את פלוני" לשורי "המית [את] שורו של פלוני" והן כדי להימלט מקושי זה. ראה 'שיטה מקובצת' לכתובות מא ע"א, ד"ה "ורש"י".

51 רש"י בבא קמא מא ע"ב, ד"ה "קסבר כופרא כפרה".

52 מנחת שלמה, חלק א, סי' צ.

ברם, כבר למדנו שרבי עקיבא[53] חלוק על דעתו של רבי אליעזר, וסבור שגם ללא הפסוק "ובעל השור נקי" היינו יודעים שבעליו של שור תם אינו משלם חצי כופר אם הרג שורו בן חורין. לדעתו של רבי עקיבא, גם אם הודה הבעלים ששור התם שלו הרג בן חורין, הוא היה פטור, מכיוון ש"מודה בקנס פטור". זאת אף שבמסכת מכות[54] אנו למדים שרבי עקיבא, כרבי אליעזר רבו, סבור אף הוא ש"כופרא כפרה".[55]

נראה שלרבי עקיבא, כופר הוא אמנם כפרה, אך אילו היה חייב הבעלים של שור תם לשלם חצי כופר – לא היה חיוב זה מן הדין אלא קנס שהטילה עליו התורה לשלם את הכופר גם כשמִן הדין היה פטור. הסיבה שבדיני נזיקין בעליו של שור תם משלם חצי נזק, היא ש"סתם שוורים בחזקת שימור קָיְימֵי, ובדין הוא דלא לִישַׁלֵּם כלל, ורחמנא הוא דקַנְסֵיהּ " כי היכֵי דנִינטְרֵיהּ לתוֹרֵיהּ".[56] הגיון זה היה מחייב את בעליו של שור תם שהרג בן חורין בתשלום חצי כופר רק מטעם קנס, "אף שבדין הוא דלא לישלם כלל" את הכופר. מטרתו של קנס זה, היתה זהה למטרתו של הקנס שהטילה התורה בנזיקין – כדי שישמור הבעלים על שורו. מכיוון שמדובר על תשלום חצי כופר המוטל על בעלי השור בתורת קנס, הכלל "מודה בקנס פטור" היה פוטר אותו מתשלומו גם ללא הפסוק "ובעל השור נקי".

איך מגדירה ההלכה תשלום חצי כופר שהוא גם כופר וגם קנס? רבי אליעזר סבור שחיוב הקנס היה כלול במסגרת הרחבה של כפרה; מי ששורו הרג יהודי זקוק לכפרה: אם בשור מוּעד מדובר – מן הדין, ואם בשור תם, כיוון שהבעלים נושאים באחריות מופחתת – בתור קנס. לולא הפסוק "ובעל השור נקי", המודה בקנס של חצי כופר היה חייב "כי היכי דתיהוי ליה כפרה".[57]

לעומתו, רואה רבי עקיבא – **ובעקבותיו גם הרמב"ם** – בתשלום שהוא גם כופר וגם קנס חיוב המוטל כקנס על מי שמִן הדין איננו זקוק כלל לכפרה. הצורך שלו בכפרה הוא רק תוצאה של הקנס שהוטל עליו. לכן "המודה בקנס פטור" גם מהצורך בכפרה הנולד מהקנס.

ברור היה לרבי עקיבא שתשלום חצי כופר של שור תם – בדומה לתשלום חצי נזק של שור תם - הוא קנס. אך מדוע פשוט לגמרא ששלושים השקלים שהטילה התורה על

53 בבא קמא מא ע"ב.

54 "ת"ר, ד' דברים נאמרו בעדים זוממין: אין נעשין בן גרושה ובן חלוצה, ואין גולין לערי מקלט, ואין משלמין את הכופר, ואין נמכרין בעבד עברי; **משום רבי עקיבא אמרו: אף אין משלמין ע"פ עצמן**... אין משלמין את הכופר, קסבַרִי: כופרא כפרה, והני לאו בני כפרה נינהו" (מכות ב ע"ב).

55 ראה 'מראה הפנים' לירושלמי בבא קמא פרק ד הלכה ה.

56 דברי רב הונא בריֵיהּ דרב יהושע כתובות מא ע"א.

57 רש"י בבא קמא מא ע"ב. ד"ה "קסבר כופרא כפרה".

בעליו של שור מועד שנגח עבד והרגו הם "קנס"?[58] הרי ייתכן ששלושים השקלים הם הסכום שקבעה התורה כ"פדיון נפש" המלא של בעל השור,[59] סכום שעליו לשלם לא כקנס אלא מן הדין, ככפרה?

אמנם ללא הגדרת הרמב"ם את שלושים השקלים "כופר", ניתן היה לפרש[60] שתשלום שלושים השקלים איננו כפרה כלל, אלא תשלום מוגדל וקבוע, בתורת קנס, שהוטל על בעל השור עבור הנזק שהסב שורו. אך לרמב"ם הכותב ששלושים השקלים שמשלם בעל השור הוא כופר (ואכן נראה שגם לרבי עקיבא תשלום השלושים שקלים הוא כופר),[61] וכופר לדעתם של רבי עקיבא והרמב"ם הוא כפרה, אולי מי שהשור שלו הרג עבד חייב שלושים שקלים לא כקנס אלא כתשלום הנגזר מן הדין.

הסברו של הרמב"ם במורה הנבוכים עונה על שאלה זו. בדין לא היה נדרש בעל השור לשלם כופר כלל ככפרה על הריגת שורו את העבד הכנעני. לעניין נזקי שור[62] דינו של עבד כדין רכוש שאיננו אדם,[63] ולכן אבדן נפשו של עבד כנעני לא היה בו כדי לחייב את בעל השור מיתה בידי שמים או תשלום כופר. הרי מי ששורו הרג עבד כנעני שאין לו אדון פטור מתשלום.[64]

הכופר שמשלם בעל השור הוא רק בגין פגיעתו בבעלים היהודי ששלמותו המופשטת – המתבטאת בשישים שקלים – מַקיפה את נפש עבדו. חז"ל הבינו שמכְּיָוָן שבעל השור אינו משלם על הנפש של העבד שנקטל, לא מדובר בכופר מן הדין: אין

58 גיטין מב ע"א – ע"ב; בבא קמא מג ע"ב.

59 בדומה ל"דמי מזיק" לדעה המחייבת כופר בשוויו של המזיק ולא של הניזוק – ראה תוספות כתובות מא ע"א ד"ה "זה", ולעיל הערה 50.

60 ייתכן שזאת היא דעתו של רבי אליעזר. רבי אליעזר סבור שהפסוק "ובעל השור נקי" (שמות כא כח) אינו דן בשלושים של עבד. התורה מדברת על עבד רק בפסוק לב: "אם עבד יגח השור או אמה, כסף שלושים שקלים יתן לאדוניו והשור יסקל". אין מהפסוק עצמו הוכחה לכך שהתשלום שמשלם בעל השור לאדוניו של העבד הוא בתורת כופר (עליו נכתב בפסוק ל). ראה פירוש המלבי"ם לשמות כא לב ובהערה הבאה.

61 רבי עקיבא סבור שהפסוק "ובעל השור נקי" (שמות כא כח) דן בעבד כנעני ופוטר את בעליו של שור תם שנגח את העבד והרגו מתשלום שלושים שקלים (בבא קמא מב ע"א-ע"ב). "סקול ייסקל השור ולא ייאכל את בשרו **ובעל השור נקי**" שבְּפסוק כח מצמצם את היקף החיובים המוטלים בפסוקים כט ו-ל: "ואם שור נגח הוא מתמול שלשום והועַד בבעליו ולא ישמרנו והמית איש או אשה, השור ייסקל **וגם בעליו יומת. אם** כופר יושת עליו וכו'". פסוק כח פוטר בעליו של שור תם שלא "הועַד בבעליו" מתשלום דמי העבד, ומכאן משתמע שלעומתו בעליו של שור מועד שהרג עבד אכן כלול בפסוקים שעניינם מיתה בידי שמים וחיוב כופר. המסקנה אם כן היא, שלרבי עקיבא תשלום שלושים השקלים הוא כופר וכדברי הרמב"ם. ראה לעיל הערה 33.

62 להבדיל מנזקי בור (הלכות נזקי ממון יב טז) או מרציחה, בין במזיד ביו בשוגג (הלכות רוצח ושמירת נפש ב י', ושם ה ג).

63 נזקי ממון י יד; שם יא ד.

64 הלכות נזקי ממון יא א. (ראה לעיל, הערה 17).

סיבה שהבעלים יהיו חייבים מן הדין מיתה בידי שמים בגין פגיעת שורם במושג המופשט של בעלות. החיוב בתשלום הכופר הוא – בדומה לקנס שהוטל על בעליו של שור תם שהזיק – קנס.

עובדה זו מתבטאת בכך שתשלום שלושים השקלים, בדומה לחצי נזק קנס של שור תם, גם הוא חצי מהערך שבו הוא פגע: "שם דמי העבד בכלל – חצי דמי בן חורין בכלל".

ההשוואה בין שלושים השקלים של העבד לחצי נזק שמשלם הבעלים על נזקיו של שור תם, עולָה מסדר דבריו של הרמב"ם במורה הנבוכים. הסברו לחיוב שלושים השקלים שהם "דמי העבד" בא כהמשך ישיר לתיאורו את ההבדל בין שור מועד לשור תם:

> ויש בו חִלוק בין תם ומועד, אם יהיה הפעולה הזו באופן מקרי חייב חצי נזק, ואם היה עושה הנזק הזה כבר הורגל בכך ונודע, הרי זה חייב נזק שלם. ונעשה דמי העבד באופן כללי חצי דמי בן חורין בדרך כלל.

***

הרה"ג הרב יוסף קאפח זצ"ל בתרגומו למורה הנבוכים, סייע רבות לקורא כמוני שאינו מבין את הערבית המקורית של הספר, להצליח ולהגיע לכוונת הרמב"ם במילים בהן רק השוואה בין תרגומים שונים (לעברית ולשפות נוספות) מאפשרת לקורא לשער את משמעותה המלאה של המילה הערבית המקורית.
זאת ועוד: המיוחד בהוצאה של הרב קאפח, היא המהדורה של התרגום בה מופיעה הערבית (באותיות עבריות) – שורה מול שורה – במקביל לתרגום בעברית; פורמט זה מאפשר לקורא שאינו מבין את הלשון המקורית של הספר, לעקוב אחרי המילים בערבית ולגלות באיזה מקרים השתמש הרמב"ם באותה מילה ערבית, כדי לבטא רעיון המובא בעברית באותה לשון או בלשון שונה.

תהא נשמתו צרורה בצרור החיים.